

KS. JÓZEF SZYMAŃSKI

SYTUACJA PRAWNA ORGANIZACJI RELIGIJNYCH W OBWODZIE WINNICKIM NA UKRAINIE 1918-1964

Podstawę prawną ustawodawstwa wyznaniowego w Rosji Radzieckiej stanowiły akty prawne Komuny Paryskiej. Pierwowzorem polityki wyznaniowej państwa dyktatury proletariatu był dekret z 2 kwietnia 1871 r.¹ Komuna, zapewniając wolność sumienia i wyznania, wprowadziła w życie zasadę, która uznawała religię za sprawę prywatną². Rozwiązania prawne przyjęte przez Komunę, tzn. rozdział Kościoła od państwa, wyłączenie majątków kościelnych, skasowanie wszystkich płatności państwa na rzecz Kościoła, Lenin ocenił bardzo wysoko. Były one bowiem zbieżne z poglądami K. Marksa, który uznawał religię za nadbudowę bazy materialnej³. Dlatego też normy te weszły do dokumentów programowych partii komunistycznej i podstawowych aktów prawnych Rosji Radzieckiej, a potem Związku Radzieckiego⁴. Częściowo zaczęły one obowiązywać już od 26 października 1917 r. w dekreście o ziemi, który pozbawiał organizacje i instytucje wyznaniowe prawa własności⁵. Następnie „Deklaracja praw narodów Rosji” z 15 listopada 1917 r. uchy-

KS. MGR LIC. JÓZEF SZYMAŃSKI – doktorant Katedry Historii Kościoła XIX i XX w. Instytutu Historii Kościoła KUL; adres do korespondencji: ul. Radziszewskiego 7, 20-039 Lublin.

¹ M. T. S t a s z e w s k i. *Polityka wyznaniowa europejskich państw socjalistycznych*. W: *Polityka wyznaniowa. Tło – warunki – realizacja*. Red. M. T. Staszewski, W. Mysłek. Warszawa 1975 s. 82-83.

² I. G r a j e w s k a. *Komuna Paryska 1871 r. Zagadnienia władzy proletariackiej*. Warszawa 1961 s. 111-116.

³ J. M. B o c h e ń s k i. *Lewica. Religia. Sowieologia*. Warszawa 1996 s. 301; T. P i k u s. *Rosja w objęciach ateizmu*. Warszawa 1997 s. 34-35. Według przekonań marksistów wystarczyło religię pozbawić bazy, majątku i źródeł dochodu, a Kościół miał sam zniknąć.

⁴ S t a s z e w s k i. *Polityka wyznaniowa* s. 82-83.

⁵ Ю. Р о з е н б а у м. *Декрет о свободе совести*. „Наука и религия” 1963 № 2 s. 36; В. Р о о д. *Рим и Москва. Отношения между Святým Престолом и Россией / Советском*

liła ograniczenia i przywileje narodowościowo-religijne. Dekretem o komitetach rolnych z 4 grudnia 1917 r. znacjonalizowano klasztory i ich ziemie. To samo, na mocy odpowiedniego dekretu, uczyniono 11 grudnia 1917 r. ze szkołami kościelnymi i ich majątkiem, oddając je do dyspozycji Komisariatu Oświaty⁶. Rada Komisarzy Ludowych (RKL) jeszcze w tym samym roku zadekretowała sprawę małżeństw cywilnych i rozwodów, a ponadto specjalnymi rozporządzeniami zlikwidowała urzędy państwowe, które zajmowały się sprawami duchowieństwa⁷.

O losie religii i Kościoła ostatecznie zadecydował dekret z 23 stycznia 1918 r. „O rozdziale Kościoła od państwa i szkoły od Kościoła” Treść dekretu wskazywała jednoznacznie, że religia jest sprawą prywatną każdego obywatela, zabraniała jednak ustanawiania jakiegokolwiek lokalnego prawa, dającego przywileje lub ograniczenia w wypełnianiu kultu. Ponadto wykluczała wpływ Kościoła na nauczanie dzieci i młodzieży oraz określała zasady funkcjonowania organizacji religijnych⁸. Dekret ten już 10 lipca 1918 r. został włączony do Konstytucji Rosji Radzieckiej jako art. 13⁹. Zasady jego realizacji zostały uregulowane rozporządzeniem Ludowego Komisarza Sprawiedliwości z 24 sierpnia

Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. Львів 1995 s. 20-21; P i k u s. *Rosja* s. 34; P. W y s z k o w s k i. *Мощь веры. Проба представления преследований Коścioła рзымскокатолицкого на Украйне на прыкладzie парайі Śв. Анны в Барзе в latach 1917-1991.* Poznań 1998 s. 39-40.

⁶ P o z e n b a u m. *Декрет* s. 36; S t a s z e w s k i. *Polityka wyznaniowa* s. 83; H. S t e h l e. *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917-1991).* Warszawa 1993 s. 18; P i k u s. *Rosja* s. 34; G. K u c h a r c z y k. *Czerwona gwiazda w walce z krzyżem.* „Mіhujcie się” 2000 nr 3-4 s. 27.

⁷ P o z e n b a u m. *Декрет* s. 36; J. J a r c o. *Kalendarium Sacrum Russiae Millennium.* W: *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrzту Świątego.* Red. K. Podlaski. Londyn 1989 s. 72.

⁸ P o z e n b a u m. *Декрет* s. 36-38 (autor wyjaśnił znaczenie dekretu i jego praktyczne zastosowanie); S t e h l e. *Tajna dyplomacja Watykanu* s. 16-17; R. D z w o n k o w s k i. *Kościoł katolicki w ZSSR 1917-1939. Zarys historii.* Lublin 1997 s. 63; Г Ш т р и к к е р. *Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью.* Кн. 1. Москва 1995 s. 113-114; А. Ж у к о в с ь к и й. *Сучасний стан релігії й церкви під совітами, зокрема в УССР* W: *Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокка ді пана (18-20 X 1963).* Red. В. Янев. München–Rom–Paris 1966 s. 40; P o o d. *Рим* s. 106; М. I w a n o w. *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939.* Warszawa–Wrocław 1991 s. 270; *O religii (Хрестоматия).* Red. И. И. Бражник, Ф. И. Долгих. Москва 1963 s. 502-505. Autorzy podają treść dekretu w dwóch wersjach: 1) treść dekretu przyjęta przez Radę Komisarzy Ludowych 23 stycznia 1918 r.; 2) treść dekretu uwzględniająca uwagi naniesione przez Lenina.

⁹ Г Ш т р и к к е р. *Русская Православная Церковь* кн. 1 s. 126; I w a n o w. *Pierwszy naród ukarany* s. 270.

nia 1918 r.¹⁰, nie pozostawiając wątpliwości co do jego interpretacji. Zgodnie z tym rozporządzeniem (art. 6) w miejsce hierarchicznej struktury kościelnej powołano niezależnie od siebie komitety parafialne (tzw. *dwadcatki*). Stały się one jedynym pośrednikiem w kontaktach z władzami. Przejęły odpowiedzialność za mienie kościelne wynajmowane od państwa i utrzymanie duchownego¹¹ Wówczas też powołano przy rządzie Komisariat ds. Religii, który nosił nazwę „likwidacyjnego”¹².

W sprawie nauczania Ministerstwo Oświaty wydało 3 marca 1919 r. okólnik zakazujący duchownym nauczania w szkołach oraz prywatnego nauczania religii dzieci i młodzieży do 18 roku życia. Podobnym zakazem w następnym roku objęto nauczanie dzieci przez ich rodziców¹³ Państwo przez tego typu akty prawne od samego początku przejmowało praktycznie nieograniczoną władzę nad życiem religijnym osób i instytucji. Konstytucja z 10 lipca 1918 r., jakkolwiek określiła w art. 13¹⁴ zasady rozdziału Kościoła od państwa, wolności sumienia i wyznania, swobody wypełniania funkcji religijnych przez związki wyznaniowe, to jednak relacje władzy partyjno-państwowej do religii i związków wyznaniowych opierały się na art. 6 konstytucji. Zgodnie z tym artykułem „przewodnią siłą radzieckiego społeczeństwa, jądrem jego systemu politycznego, państwowych i społecznych organizacji jest Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego (KPZR). [...] Uzbrojona marksistowsko-leninowskimi zasadami określa generalną perspektywę rozwoju społecznego, kierunek zewnętrznej i wewnętrznej polityki ZSRR”¹⁵ Dlatego też Komitet Centralny partii komunistycznej, w celu „uwolnienia mas robotniczych” od religijnej propagandy i „zabobonów”, wydawał odpowiednie dyrektywy organom państwowym i partyjnym. Zobowiązywały one władze partyjno-państwowe do zwiększenia wysiłków w pracy kulturalno-oświatowej, do położenia fun-

¹⁰ Г Ш т р и к к е р. *Русская Православная Церковь* кн. 1 s. 128-131; S t e h l e. *Tajna dyplomacja Watykanu* s. 18.

¹¹ J. W r ó b e l. *Polityka ZSRR wobec Kościoła katolickiego w latach 1917-1939*. W: *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*. Red. ks. E. Walewander. Lublin 1991 s. 88-89.

¹² A. G r a j e w s k i. *Najdłuższa religijna wojna XX wieku. Z dziejów ateizmu w ZSRR*. W: *Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i głośności. Materiały z sesji Eklezjologiczno-Misjologicznej, Pieniężno, 28-30 IX 1989*. Red. W. Grzeszczak SVD, E. Śliwka SVD. Warszawa-Pieniężno 1992 s. 76; W y s z k o w s k i. *Moc wiary* s. 46.

¹³ H. M i s z t a l. *Polskie prawo wyznaniowe*. Lublin 1996 s. 155; I w a n o w. *Pierwszy naród ukarany* s. 272.

¹⁴ D z w o n k o w s k i. *Kościół katolicki w ZSRR* s. 63; P o o d. *Pum* s. 106; I w a n o w. *Pierwszy naród ukarany* s. 270; S t e h l e. *Tajna dyplomacja Watykanu* s. 16-17.

¹⁵ P o o d. *Pum* s. 106. Partia swoją przewodnią rolę i nieograniczoną władzę pełniła do lutego 1990 r.

damentu pod światopogląd naukowy, a także do nadzorowania władz lokalnych, odpowiedzialnych za wprowadzanie w życie dekretów i postanowień państwa wobec organizacji religijnych. Propagandę antyreligijną wprowadzono na podstawie postanowień X Zjazdu KPZR¹⁶ Rezolucja z kwietnia 1923 r., przyjęta podczas XII Zjazdu KPZR, ostrzegała np. przed katolickim duchowieństwem, które dążyło do opanowania szkół wśród Polaków¹⁷, a rezolucja z czerwca tegoż roku, wydana przez Plenum Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy, zalecała Komitetowi Centralnemu, by „propagandę antyreligijną wśród Polaków [...] prowadzić ostrożnie, w szczególności jeśli chodzi o zamykanie kościołów, gdyż może to być odebrane jako prześladowanie narodowościowe”¹⁸ W ten sposób partia poprzez rozliczne rezolucje i postanowienia wymuszała na organach partyjno-państwowych działania przeciwko religii i związkom wyznaniowym¹⁹ Oznaczało to w praktyce, że bez zgody partii na każdym szczeblu władzy nie można było podejmować żadnej decyzji wobec organizacji religijnych²⁰

W okresie II wojny światowej oficjalne stanowisko partii wobec religii nie zmieniło się. We wrześniu 1944 r. wyższe kierownictwo partii przypomniało swoim członkom konieczność „wzmocnienia propagandy antyreligijnej jako światopoglądu naukowego”, a w 1945 r. specjalnym postanowieniem zmobilizowano do tego środki społecznej komunikacji. W sposób bardziej zdecydowany problem ten podjął KC KP Ukrainy. W „Liście wewnętrznym w sprawach religii”, wysłanym organizacjom partyjnym w republice, ostrzegano, że „partia i rząd nie zmieniły swojego stanowiska wobec religii i Kościoła, tylko w czasie wojny narodowej Kościół zmienił swoje stanowisko wobec władzy radzieckiej” Dlatego zaangażowanie Kościoła w walce z okupantem hitlerowskim nie może decydować o zmianie polityki wyznaniowej. Dokument ten przypominał też, „że ideologia Kościoła zaprzecza [...] światopoglądowi naukowemu, marksistowsko-leninowskiemu, że jest ona głęboko reakcyjna i w końcowym rozrachunku powinna być [...] pokonana”²¹

¹⁶ *О религии (Хрестоматия)* s. 498.

¹⁷ Tamże s. 510.

¹⁸ Fragment też rezolucji Plenum KC KP(b)U pt. „Propaganda antyreligijna”, odbytego w Kijowie 22 czerwca 1923 r., w: *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917-1939. T. 1. Red. S. Stępień. Przemyśl 1998 s. 83.*

¹⁹ *О религии (Хрестоматия)* s. 498-528.

²⁰ Державний Архів Вінницької Области, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 2110, арк. 75 (dalej cyt.: – ДАВО): „bez zgody КО partii, Rada Obwodowa nie mogła podjąć decyzji o rejestracji organizacji religijnej”

²¹ В. Войналович. *Наступ на етикоконфесійні осередки як один із засобів*

J. Stalin i W. Mołotow nie potrzebowali w polityce wyznaniowej akceptacji organów partyjnych, zawsze bowiem występowali w imieniu władzy państwowej²². Na szczeblu lokalnym jednak decyzje zapadały w szeregach partyjnych. Tam rozstrzygały się losy organizacji religijnych i budynków kościelnych²³. Sytuacja zmieniła się dopiero po śmierci Stalina²⁴. KC KPZR w postanowieniu z 7 lipca 1954 r. „O znaczących niedostatkach w naukowo-ateistycznej propagandzie i wysiłkach podejmowanych celem jej polepszenia” określił szereg wymagań stawianych organom partyjnym i państwowym, organizacjom społecznym i kulturalno-oświatowym²⁵. Przypomniano opinię Lenina, „że członkowie partii nie mogą uważać religii za sprawę prywatną”²⁶, i ponownie wprowadzono w szeregach partyjnych zasadę kolegialności. Odtąd „decyzje we wszystkich ważniejszych sprawach podejmowało zbierające się regularnie Plenum KC – szeroki, kolegialnie działający centralny ośrodek partyjny, jak najściślej związany z decydującymi odcinkami budowy społeczeństwa komunistycznego”²⁷.

Bardzo wyraźnie daje się zauważyć, że konstytucyjna zasada rozdziału Kościoła od państwa, gwarantująca wolność sumienia i wyznania, była przez partię rozumiana jednostronnie – jako możliwość zwalczania wszelkich przejawów życia religijnego²⁸. Wykładnią takiego stanowiska było postanowienie KC KPZR z 10 listopada 1954 r., w którym czytamy:

W odniesieniu do państwa religia jest sprawą prywatną i dlatego Kościół jest oddzielony od państwa, komunistyczna partia opierając się na jedynie prawdziwym światopoglądzie naukowym, marksistowsko-leninowskim i jego teoretycznej podstawie – materializmie dialektycznym – nie może obojętnie, neutralnie odnosić się do religii, jako ideologii nie mającej nic wspólnego z nauką [...] i dlatego prowadzi walkę ideową z religijną ideologią²⁹

здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1997 № 1/2 s. 209-210.

²² Т е н ь е. Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-х – першої половини 60-х років. W: *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Ред. П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Л. А. Гречина. Київ 1997 s. 194.

²³ ДАВО, П-136, 32, 198 s. 80.

²⁴ Пор. J. Н р у с а к. *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*. Lublin 2000 s. 281.

²⁵ Ж у к о в с ь к и й. *Сучасний стан* s. 43-44.

²⁶ Р о о д. *Рим* s. 104.

²⁷ *Przemówienie towarzysza M. A. Susłowa*. W: *Materiały XX zjazdu KPZR 14-25 lutego 1956 r. Referaty. Wybór przemówień. Uchwały i Rezolucje*. Warszawa 1956 s. 242.

²⁸ Ж у к о в с ь к и й. *Сучасний стан* s. 40.

²⁹ Там же; В о с х е ń с к і. *Lewica* s. 300; Г Ш т р и к к е р. *Русская Православная*

W myśl tego postanowienia miano zaprzestać nacisków administracyjnych na Kościół, a rozpocząć zwalczanie go oparte na „propagandzie naukowej” i upowszechnianiu szkolnictwa³⁰ Kontrola realizacji w społeczeństwie „propagandy naukowej”, dokonana z inicjatywy KC KP Ukrainy w lipcu 1957 r., ujawniła niezrozumienie pracy antyreligijnej w szeregach partyjnych. Dlatego Wydział Propagandy i Agitacji KC KP Ukrainy 3 sierpnia 1957 r. stwierdził, że sprawy religijne „są jednym z ważniejszych zagadnień pracy ideologicznej, na tyle bowiem wzrósł wpływ Kościoła, że mieści on w sobie poważny potencjał, jaki może wykorzystać wróg w swojej antyradzieckiej działalności i przynieść szkodę sprawie” Zobowiązano tym samym organy partyjne do wzmożenia propagandy ateistycznej³¹ Wyrazem takiej linii działań były m.in. założenia N. Chruszczowa, autora reformy szkolnictwa i 7-letniego planu³² „Budowy społeczeństwa komunistycznego”, które zostały zaprezentowane podczas listopadowego Plenum KC KPZR w 1958 r.³³ O tych działaniach tak wypowiadał się przewodniczący Rady ds. Kultów Religijnych przy Radzie Ministrów (RM) ZSRR A. Puzin na ogólnozwiązkowym zebraniu pełnomocników Rady w Moskwie 18 kwietnia 1960 r.:

Za ostatnie półtora roku KC KPZR przyjął wiele postanowień odnoszących się do religii i Kościoła. W październiku 1958 r. [...] organizacjom partyjnym była rozesłana informacja Wydziału Propagandy i Agitacji KC KPZR „O niedociągnięciach naukowo-ateistycznej propagandy”, w której odwołano się do wydarzeń świadczących o wzroście aktywności duchowieństwa i znaczniejszym wpływie Kościoła na społeczeństwo. Uwagę organizacji społecznych i organów państwowych skierowano na konieczność lepszego oddziaływania pracy wychowawczej [...]. Rozporządzenie to [...] odegrało wówczas ogromną rolę w ożywieniu pracy antyreligijnej wśród społeczeństwa.

Церковь кн. 2 s. 11-12; *О религии* s. 522-527; *Постанова ЦК КПРС. Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення.* „Вінницька Правда” № 227 z 12 XI 1954.

³⁰ В о с х е њ с к и. *Lewica* s. 309. Zadaniem szkoły była przede wszystkim indoktrynacja dzieci i młodzieży.

³¹ В о й н а л о в и ч. *Політико-правові засади* s. 195.

³² Podobny plan antyreligijny zatwierdzono 15 maja 1932 r. Powiedziano w nim: „Do I 1937 r. na terytorium ZSRR nie będzie już potrzebny ani jeden dom modlitewny, zaś samo pojęcie Boga będzie wykreślone jako przeżytek średniowiecza i narzędzie hamowania rozwoju mas” Zob. *Za wschodnią granicą 1917-1993. O Polakach i Kościele w dawnym ZSRR z Romanem Dzwonkowskim SAC rozmawia Jan Pałyga SAC.* Warszawa 1993 s. 74.

³³ Ж у к о в с ь к и й. *Сучасний стан* s. 44-45.

Podobną rolę spełniło rozporządzenie prezydium KC KPZR z listopada 1959 r. „O sposobach ograniczenia pielgrzymowania do tzw. miejsc świętych”, a także rozporządzenie z 9 stycznia 1960 r. „O zadaniach propagandy partyjnej we współczesnych warunkach” W dokumentach tych ukazano, jak miał przebiegać proces pracy ideologicznej partii, proces walki z „przeżytkami minionego okresu w świadomości ludzi” i komunistycznego sposobu wychowania mas pracujących³⁴.

Na kolejnym ogólnozwiązkowym zebraniu pełnomocników, 18 kwietnia 1961 r., A. Puzin konstatował:

W przyjętych przez partię i państwo postanowieniach chodziło o wzmożenie walki z religią, przede wszystkim przez propagandę, ale i prawne ograniczenie działalności Kościoła i duchowieństwa. Postanowienia te stanowiły fundament w pracy pełnomocników.

Konsekwentnym działaniem w tym kierunku było przyjęcie przez Prezydium KC KPZR 16 marca 1961 r. nowego postanowienia odnoszącego się do religii i Kościoła. Było to potwierdzenie przez KC KPZR rozporządzenia RM ZSRR „O wzmożeniu kontroli nad wypełnianiem ustawodawstwa o kulturach” i „Instrukcji” o jego stosowaniu³⁵ „Instrukcja” stała się dokumentem obowiązującym dla centralnych i lokalnych organów władzy, dla organizacji partyjnych, związkowych, młodzieżowych i innych oraz dla „wszystkich instytucji i obywateli ZSRR”³⁶ Przewodniczący Rady ds. Kościoła prawosławnego W. Kurojedow „omawiał konieczność wzmożenia aktywności partyjnej przeciw organizacjom religijnym”³⁷

³⁴ ДАВО, P-2700, 19, 61 s. 22-23. Jest to skrócona wersja stenogramu z wystąpienia A. Puzina w formie broszury do służbowego wykorzystania przez pełnomocników rady w obwodach „O sposobie usuwania naruszeń radzieckiego ustawodawstwa o kulturach przez duchownych” Treść wcześniejszych wystąpień przewodniczącego Rady ds. Kultów Religijnych była przysyłana do obwodów tylko w celu zapoznania się z treścią i podlegała zwrotowi. ДАВО, P-2700, 19, 59 s. 2-3.

³⁵ ДАВО, P-2700, 19, 63 s. 28. Okoliczności pracy nad „Instrukcją” A. Puzin relacjonował w ten sposób: „Projekt nowej Instrukcji, dokładnie każdy jej artykuł ze szczególną uwagą analizowano w KC KPZR. Potwierdzenie tej Instrukcji jest wzmocnione podpisem towarzysza Chruszczowa. 16 III obecnego roku Prezydium KC KPZR przyjęło następujące postanowienie: «Potwierdzić przedstawione przez Radę ds. Kultów Religijnych przy RM ZSRR i Radę ds. Kościoła prawosławnego przy RM ZSRR ‘Instrukcji o stosowaniu ustawodawstwa o kulturach’ i pozwolić Radom wydać tę Instrukcję w swoim imieniu»”

³⁶ ДАВО, P-2700, 19, 63 s. 32.

³⁷ ДАВО, P-2700, 7c, 514 s. 67-73. W. Kurojedow, biorąc za podstawę nowy program

Na Ukrainie partia zobowiązała pełnomocników Rady w obwodach do zapoznania się w komitetach obwodowych z postanowieniem KC KP Ukrainy z 9 maja 1961 r. „O dokładnej notatce Wydziałów Propagandy i Agitacji, Budowy i Miejskiego Zarządzania KC KP Ukrainy”, świadczącym „o pewnych faktach okazywania pomocy duchowieństwu w remontach i restauracji budynków modlitewnych jako pomników architektury na terytorium republiki” Postanowienie zabraniało pełnomocnikom obwodów ds. Kultów Religijnych i Kościoła prawosławnego, a także Wydziałowi Budownictwa Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR) na prowadzenie jakichkolwiek prac restauracyjnych istniejących budynków sakralnych. W wypadkach gdy obiekty sakralne miały rzeczywistą wartość zabytkową i architektoniczną, a dla ich zachowania konieczny był remont i restauracja, w ustalonym porządku je zamykano i przekazywano do wykorzystania w celach kulturalno-oświatowych³⁸ Znacznie jednak wcześniej, bo już 7 lutego 1959 r., decyzją Rady Obwodowej zobowiązano wydział gospodarki komunalnej obwodu do dokonania oceny wartości budynków wykorzystywanych dla kultu. Koszty wykonywanych prac ponosiły organizacje religijne³⁹ Na tej podstawie 21 września 1959 r. sekretarz Rady Obwodowej informował pełnomocnika i Rady Rejonowe (RR) o pewnych ograniczeniach⁴⁰ i konieczności przeciwdziałania remontom budynków modlitewnych⁴¹ Pierwszy zastępca przewodniczącego Rady Obwodowej (RO) O. Biriukow, podsumowując te działania, 12 lipca 1962 r. napisał: „w obwodzie jest około 600 budynków modlitewnych, mając na uwadze architekturę i estetykę miast i wsi zostaną one zagospodarowane właściwie”⁴².

KP ZSRR i wskazania Chruszczowa przyjęte na XXII zjeździe partii, zwracał uwagę na nauce duchowieństwa prawosławnego, które głosiło, że „w obecnym czasie cele religii i komunizmu są takie same jak nigdy dotąd”, że nowy program KPZR przyjęty na XXII zjeździe partii jest jak „dar Boży”, tak jak „on odzwierciedla ideały Chrystusa”, osiągnięcia zaś w dziedzinie podboju kosmosu są nie tylko osiągnięciami ludzkiego rozumu, geniuszu radzieckiego narodu, ale „działaniem siły Bożej”

³⁸ ДАВО, P-2700, 19, 64 s. 41.

³⁹ ДАВО, P-151, 9, 980 s. 112-113. Decyzja RO w Winnicy Nr 80 z 7 lutego 1959 r. opierała się na postanowieniu RM USRR Nr 1844 z 31 grudnia 1958 r.

⁴⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 478 s. 27. Pismo Nr 0149.

⁴¹ ДАВО, P-2700, 7c, 478 s. 76. Ograniczenia polegały na konieczności otrzymania pozwolenia od odpowiedniej instancji w zależności od zakresu prowadzonych prac remontowych; były to: Rada Rejonowa lub Rada ds. Kultów Religijnych. Ponadto, według przekonania władz, materiały budowlane zawsze musiały pochodzić z kradzieży, a tych brakowało do remontu klubów, szkół, szpitali i przedszkoli.

⁴² ДАВО, P-2700, 7c, 529 s. 73-74.

Partia w licznych postanowieniach aktywizowała swoje szeregi do walki z Kościołem. Poprzez urząd pełnomocnika, który miał utrzymywać łączność między organami rządowymi i organizacjami religijnymi, KC otrzymywał na bieżąco informacje dotyczące sytuacji religijnej⁴³. Z kolei KC KP Ukrainy przez pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych w USRR informował swoich przedstawicieli w obwodzie o postanowieniu z 12 stycznia 1964 r. „O wzmożeniu ateistycznej pracy wśród pracowników znajdujących się pod wpływem sekt”. Postanowieniem tym zobowiązano wszystkich pracowników pełniących funkcje kierownicze w lokalnych organach władzy do zapoznania się z obowiązującym prawem o kultach, a pełnomocników do kontroli organów państwowych i organizacji religijnych nad zachowaniem tegoż prawa⁴⁴. Podobny charakter miało postanowienie z 14 maja 1964 r. „O faktach naruszenia prawa przez niektóre organizacje państwowe w stosunku do wierzących”, które potwierdzało spoczywający na pełnomocniku obowiązek większego zaangażowania i kontroli podległych mu instytucji⁴⁵.

Taki sposób oddziaływania na organizacje religijne i duchownych miał swą podstawę we wspomnianym już art. 6 konstytucji i wyływał bezpośrednio z kierowniczej roli KPZR. Partia miała prawo zarządzania wszystkimi sferami życia społecznego, „status ukraińskiej partii komunistycznej był równy statusowi partyjnych organizacji obwodowych, każda przyjęta przez moskiewski KC uchwała miała moc obowiązującą również na terytorium Ukrainy. Pod tym względem między «linią Lenina» i «linią Stalina» nie było zasadniczych różnic”⁴⁶. Kolejne zjazdy i plena KPZR były okazją do wypracowywania odpowiedniej taktyki propagandy antyreligijnej, odpowiadającej poszczególnym etapom budowy socjalizmu⁴⁷. Statut obowiązujący w partii nakładał na każdego jej członka obowiązek zdecydowanej walki z „religijnymi przeżytkami”⁴⁸. Obok organów partyjnych władza opierała się na urządach państwowych, które przez akty prawne odnoszące się do kultu realizowały politykę wyznaniową w USRR.

Porządek prawny Rosji Radzieckiej zaczął obowiązywać zarówno na Ukrainie, jak i w pozostałych republikach radzieckich w latach 1919-1922⁴⁹. Na Ukrainie nastąpiło to bezpośrednio po jej opanowaniu przez Rosję

⁴³ ДАВО, Р-2700, 19, 70 s. 15.

⁴⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 70 s. 33.

⁴⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 70 s. 37; ДАВО, Р-2700, 7с, 540 s. 268.

⁴⁶ Н г у с а к. *Historia Ukrainy* s. 172.

⁴⁷ Ф. О л е щ у к. *Что такое атеизм*. „Наука и религия” 1960 № 8 s. 40.

⁴⁸ *Програма партії – руководство к действию*. „Наука и религия” 1962 № 2 s. 3.

⁴⁹ Г Р. Г о л ь с т. *Религия и закон*. Москва 1975 s. 3.

Radziecką. Robotniczo-chłopski rząd Ukrainy 22 stycznia 1919 r. zatwierdził ten sam dekret⁵⁰ i uznał go za obowiązujący na jej terytorium⁵¹. Miesiąc później opublikowano postanowienie o obrzędach religijnych i nauczaniu religii w socjalistycznej ukraińskiej szkole oraz dekret o ślubach cywilnych i wprowadzeniu cywilnych ksiąg metrykalnych. Władze państwowe przejęły wówczas od organizacji religijnych księgi metrykalne i administrację dokumentami kościelnymi. Konstytucja USRR, przyjęta na III Zjeździe Rad Ukrainy, ostatecznie to usankcjonowała⁵². Natomiast Rada Komisarzy Ludowych USRR 3 stycznia 1920 r. uzupełniła ten dekret rozporządzeniem, które pozbawiało związki wyznaniowe osobowości prawnej, podporządkowując je Ludowemu Komisariatowi Spraw Wewnętrznych⁵³, chociaż praktyczne działania w tym względzie prowadzone były przez Ogólnorosyjską Nadzwyczajną Komisję do Walki z Kонтрrewolucją i Sabotażem (WCzK) od 1919 r.⁵⁴ Ponadto dla praktycznej realizacji dekretu o rozdziale Kościoła od państwa powołano szereg instytucji tak na szczeblu centralnym, jak i lokalnym. W ich skład wchodził powołany 1 czerwca 1921 r., w ramach Ludowego Komisariatu Sprawiedliwości USRR, wydział rozdzielający Kościół od państwa⁵⁵, któremu przyznano dość szerokie pełnomocnictwa: opracowanie projektów odpowiednich ustaw, postanowień, dyrektyw, instrukcji, okólników; kontrola sposobu wypełniania prawa dotyczącego kultu; regulacja wzajemnych relacji między Kościołem a państwem; udzielanie prawnych konsultacji w tej sprawie itp.⁵⁶ RKL 21 października wydała okólnik o powołaniu Wydziałów Likwidacyjnych w guberniach, a te z kolei 24 listopada wymagały ich powołania w powiatach⁵⁷.

⁵⁰ Розенбаум. Декрет s. 36; А. Лисий. *Вінницький капуциньський монастир*. Вінниця 1995 s. 78.

⁵¹ Жуковський. *Сучасний стан* s. 40-41; Н. Рубльова. *Невідома ділянка «Антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти Римсько-Католицької Церкви, 1920-і роки*. „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1998 № 1/2 s. 229; О. Молчанов. *Перше покоління*. „Пюдина і світ” 1967 № 12 s. 12. Autor przedstawia tę samą informację z punktu widzenia historyków radzieckich „W wyzwolonym od petlurowców Charkowie [...] rząd wydaje dekret...”

⁵² Молчанов. *Перше покоління* s. 12.

⁵³ Жуковський. *Сучасний стан* s. 41.

⁵⁴ Рубльова. *Невідома ділянка* s. 229. Wówczas szef WCzK w USRR M. I. Łacis podpisał rozkaz o stosowaniu szczególnych środków do walki z religią. Rozkaz nie precyzował, jak należy je rozumieć – to dopiero pokazało życie.

⁵⁵ Wyszkowski. *Мос виары* s. 46; Граjewski. *Najdłuższa religijna wojna* s. 76. Wydział ten w języku potocznym nazwany był wydziałem likwidacyjnym.

⁵⁶ Рубльова. *Невідома ділянка* s. 230. Głównym zadaniem wydziału było możliwie dokładne zebranie informacji o poszczególnych wyznaniach, o czym świadczy skład osobowy wydziału, grupujący ludzi różnych instytucji i zawodów.

⁵⁷ Zob. А. Лисий. *Нариси історії гніванського костелу 1906-1996*. Вінниця 1996 s. 30.

Prawa obywatelskie duchowieństwa zostały ograniczone. Kapłanów pozbawiono m.in. praw wyborczych i zaszeregowano do grupy tzw. liszeńców – osób pozbawionych praw obywatelskich⁵⁸. Ich sytuację prawną regulowała konstytucja i rozporządzenia⁵⁹. Na Ukrainie był nim okólnik Ludowego Komisarza Sprawiedliwości S. Buzdalina z 30 września 1921 r., w którym stwierdzono m.in.: „zakonnicy, kapłani, diakoni, księża, pastory, rabini, muły i inni przedstawiciele duchowieństwa są społecznymi darmozjadami”⁶⁰

Dnia 3 sierpnia 1923 r. Ogólnorosyjski Komitet Wykonawczy (WCIK) wydał dekret nakładający obowiązek rejestracji na związki i stowarzyszenia, które w swojej działalności nie miały na uwadze zysków. Odtąd organizacje religijne w celu uzyskania jakichkolwiek uprawnień, m.in. powołania tzw. komitetu parafialnego, który reprezentowałby wiernych przed władzą, musiały się zarejestrować. Tym samym o ich losie decydowały urzędy państwowe, które bardzo często stosowały własną wykładnię prawa⁶¹

Dotychczasowe akty prawne różnego szczebla zostały zmodyfikowane. Dostosowano je do aktualnych warunków społeczno-politycznych i zatwierdzono 8 kwietnia 1929 r. rozporządzeniem wydanym przez Ogólnorosyjski Centralny Komitet Wykonawczy i Radę Komisarzy Ludowych⁶². Ten akt prawny stał się obowiązujący dla całego ZSRR i na jego podstawie realizowano politykę wyznaniową w USRR⁶³. Ideą przewodnią tego rozporządzenia

Przewodniczącym wydziału likwidacyjnego w powiecie był kierownik wydziału administracji, członkami ze strony GPU – zastępca naczelnika i przewodniczący sądu rejonowego albo jeden z sędziów sądu powiatowego. Taki skład orzekający dowodził, że sprawy religijne rozstrzygano w systemie policyjno-sądowym.

⁵⁸ „Liszeńcy” – osoby uznane za wrogów nowego ustroju i pozbawione praw obywatelskich, świadczeń, m.in. kartek żywnościowych, leków, miejsca w szpitalu, których bliscy krewni pozbawieni byli prawa kształcenia się w szkołach średnich i wyższych. Ustawy o liszeńcach uchylone zostały 25 grudnia 1935 r. Zob. W. Z a j ą c z k o w s k i. *W obliczu rewolucji. (Rosyjskie prawosławie w latach 1917-44)*. W: *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąc-lecie ich Chrztu Świętego* s. 94.

⁵⁹ D z w o n k o w s k i. *Kościół katolicki w ZSSR* s. 67, 191. 60

⁶⁰ Л и с н и й. *Нариси історії* s. 31; т е н ь е. *Вінницький капуциньський монастир* s. 84.

⁶¹ D z w o n k o w s k i. *Kościół katolicki w ZSSR* s. 64-65; W y s z k o w s k i. *Мос wiary* s. 41:

⁶² Г Ш т р и к к е р. *Русская Православная Церковь* кн. 1 s. 305-310; Р о о д. *Рим* s. 106; Г о л ь с т. *Религия и закон* s. 12; В. А. К у р о е д о в. *Советское Государство и церковь*. Москва 1976 s. 53-54; W y s z k o w s k i. *Мос wiary* s. 47; S t a s z e w s k i. *Polityka wyznaniowa* s. 116; S t e h l e. *Tajna dyplomacja Watykanu* s. 116-117; D z w o n k o w s k i. *Kościół katolicki w ZSSR* s. 65.

⁶³ Dekret ten obowiązywał na całym terytorium ZSRR do 1989 r. Powołuje się nań M. Gorbaczow podczas spotkania z Papieżem 1 grudnia 1989 r. – zapytany o rychłą legalizację Koś-

miało być stworzenie pełnych możliwości do wykonywania czynności wyznaniowych przez Kościoły oraz związki wyznaniowe. W przekonaniu niektórych historyków⁶⁴ rozporządzenie to normowało całokształt spraw związanych z rejestracją organizacji religijnych, z ich działalnością wyznaniową, użytkowaniem przez nie budynków sakralnych i przedmiotów związanych z kultem, a także z obrzędami wykonywanymi poza świątynią. Pojawiły się też opinie⁶⁵, że rozporządzenie to stworzyło warunki do jawnego prześladowania religii. Z pewnością należy stwierdzić, że akt ten podporządkował organizacje religijne rygorystycznej kontroli państwa. Ponowił bowiem obowiązek ich rejestracji, określił wiek i liczbę ich członków, zobowiązując tych ostatnich do składania sprawozdań, zawierania umów o najem. Organizacje religijne mogły odtąd organizować zebrania za uprzednim zezwoleniem władz, które miały prawo nie dopuścić „pewnych osób” zarówno do składu *dwadcatki*, jak i do organów wykonawczych. Zabroniono działalności apostołskiej, filantropijnej, gospodarczej. Posługę duszpasterską ograniczono do miejscowości, w której znajdował się kościół⁶⁶. Równocześnie z wydaniem rozporządzenia przy Prezydium Centralnego Komitetu Wykonawczego utworzono Stałą Komisję ds. Kultu, która mając swoje przedstawicielstwa w terenie, odpowiadała za politykę państwa wobec religii i związków wyznaniowych⁶⁷.

Zaostrzenie prawa wyznaniowego usankcjonowane zostało w konstytucji przyjętej przez WCIK 18 maja 1929 r., a 15 maja 1929 r. przez USRR. Dotychczasowy art. 13 konstytucji, gwarantujący wolność „propagandy religijnej oraz antyreligijnej”, zastąpiono „wolnością religijnego wyznania i antyreligijnej propagandy”⁶⁸. Tym samym oddziaływanie organizacji religijnych ograni-

ciola greckokatolickiego na Ukrainie, odpowiedział, że będzie to dopiero możliwe po zmianie ustawodawstwa z 1929 r. P o o d. *Рим* s. 106-108, 153; Ж у к о в с ь к и й. *Сучасний стан* s. 40; М. С і е ś л і к. *Problemy aktualnej polityki wyznaniowej w ZSRR*. W: *Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i głośności* s. 229; S t e h l e. *Tajna dyplomacja Watykanu* s. 325.

⁶⁴ Por. S t a s z e w s k i. *Polityka wyznaniowa* s. 116-117; Г о л ь с т. *Религия и закон* s. 27-30; К у р о е д о в. *Советское Государство и церковь* s. 53.

⁶⁵ Por. S t e h l e. *Tajna dyplomacja Watykanu* s. 116; W r ó b e l. *Polityka ZSRR wobec Kościoła katolickiego* s. 89-90; P o o d. *Рим* s. 106-107; Ш т р и к к е р. *Русская Православная Церковь* кн. 1 s. 305.

⁶⁶ S t e h l e. *Tajna dyplomacja Watykanu* s. 116-117; W r ó b e l. *Polityka ZSRR wobec Kościoła katolickiego* s. 89; P o o d. *Рим* s. 106-107; Ш т р и к к е р. *Русская Православная Церковь* кн. 1 s. 305-310; Г о л ь с т. *Религия и закон* s. 27-30.

⁶⁷ S t e h l e. *Tajna dyplomacja Watykanu* s. 116; Г о л ь с т. *Религия и закон* s. 66.

⁶⁸ Ш т р и к к е р. *Русская Православная Церковь* кн. 1 s. 305-312; P o o d. *Рим* s. 108; W r ó b e l. *Polityka ZSRR wobec Kościoła katolickiego* s. 89-90; Ж у к о в с ь к и й. *Сучасний стан* s. 41; D z w o n k o w s k i. *Kościół katolicki w ZSSR* s. 65.

czono tylko do budynków sakralnych, a działalność antyreligijna niezmiennie obejmowała wszystkie sfery życia społecznego. Bardziej jednak dotkliwym w praktyce okazał się art. 124 konstytucji stalinowskiej z 5 grudnia 1936 r., uznający za nielegalne wszelkie czynności, które nie były częścią kultu”⁶⁹

Aktami, które uszczegółowiły ustawodawstwo o kultach religijnych, były przepisy karno-sądowe i administracyjne, określające stopień odpowiedzialności za naruszenie prawa o kultach⁷⁰ W pierwszym Kodeksie Karnym (KK) USRR w 1922 r. w jednym z rozdziałów, zatytułowanym „O naruszeniu prawa o rozdziale Kościoła od państwa”, przewidziano sankcje pieniężne albo pracę przymusową do jednego roku za „przestępstwa religijne” Usankcjonowane karą, w ocenie władz, było: wyzyskiwanie „przesądów religijnych mas” w celu obalenia władzy, wzbudzanie „zabobonów religijnych” w celu osiągnięcia zysków, katechizacja niepełnoletnich, dokonywanie w instytucjach obrzędów religijnych⁷¹ Wobec wiernych i duchowieństwa stosowano często art. 54 KK USRR. Na podstawie 14 punktów tego artykułu każde niepożądane dla władz działanie obywatela uważano za działalność kontrrewolucyjną i groziło za to do 10 lat pozbawienia wolności lub nawet kara śmierci przez rozstrzelanie⁷². Oskarżano na podstawie powiadomień agentów, dokumentów partyjnych, dokumentów organizacji społecznych, archiwów, donosów obywateli i zeznań aresztowanych⁷³ Po wojnie za naruszenie prawa o oddzieleniu Kościoła od państwa była stosowana kara pracy poprawczej do jednego roku lub grzywna do 50 rubli. Natomiast za przeszkadzanie w obrzędach religijnych, jeśli nie naruszały one porządku publicznego i praw obywateli, czyn był zagrożony karą do sześciu miesięcy pracy poprawczej lub grzywną do 50 rubli⁷⁴ W związku ze zmianami, jakie dokonywały się w odniesieniu do religii,

⁶⁹ Штриккер. *Русская Православная Церковь* кн. 1 s. 307, 324; Род. Рим s. 108.

⁷⁰ Staszewski. *Polityka wyznaniowa* s. 117-118; Гольст. *Религия и закон* s. 3-4;

⁷¹ Wróbel. *Polityka ZSRR wobec Kościoła katolickiego* s. 90; Stehle. *Tajna dyplomacja Watykanu* s. 117; Рубльова. *Невідома ділянка* s. 232.

⁷² Рубльова. *Невідома ділянка* s. 232-233; Дзвонковскі. *Кошціół католицкі в ЗССР* s. 68. Autor omawia stosowanie tego samego artykułu KK w RFSRR, zawierającego 14 obszernych punktów dających się łatwo zastosować do każdego niepożądanego dla władz zachowania się obywatela. Należy pamiętać, że kapłani należeli wówczas do kategorii osób pozbawionych praw, np. wyborczych. Zob. tenże. *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium*. Lublin 1998 s. 88-90.

⁷³ В. Ченцов. *Штрихи до портрета одного вязня. „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ”* 1997 Nr 1/2 s. 229.

⁷⁴ Staszewski. *Polityka wyznaniowa* s. 117-118.

Komisja Ustawodawcza Rady Najwyższej ZSRR w porozumieniu z Radą ds. Kultów Religijnych opracowała w 1960 r. projekt nowego KK dotyczący odpowiedzialności organizatorów i przywódców grup, których działalność prowadzona była – według prawodawcy – pod pozorem przekonań religijnych, zagrażała zdrowiu i prawom obywateli⁷⁵. O tych zmianach informował swojego podwładnego w obwodzie zastępca pełnomocnika ds. religii w Kijowie. Decyzją Prezydium Rady Najwyższej USRR 27 czerwca 1961 r. przyjęto nowy art. 209 KK⁷⁶, mocą którego za targnięcie się na własność i prawa obywateli pod pozorem wykonywania praktyk religijnych groziła kara pozbawienia wolności do pięciu lat i konfiskata mienia⁷⁷. Przewodniczący Rady ds. Kultów Religijnych przyznał, że za przynależność do nie rejestrowanych organizacji religijnych pozbawiano pracy, praw rodzicielskich, sądzono itp.⁷⁸

Kodeks Administracyjny (KA), który w rozdziale X (art. 350-375) ograniczył się tylko do powtórzenia wcześniej przyjętych ustaw⁷⁹, nie wniósł nic nowego do ustawodawstwa o kultach w USRR. Dopiero instrukcja Prezydium Sekretariatu Ogólnoukraińskiego Komitetu Wykonawczego, wydana w Charkowie 23 czerwca 1932 r., dokonała jego wykładni. Już ze wstępu do niej dowiadujemy się, że dotyczyła sposobu tworzenia organizacji religijnych, ich działalności lub likwidacji, jak również administracyjnej kontroli członków tych organizacji i osób duchownych⁸⁰. W tej formie obowiązywała ona niemalże do końca 1959 r., kiedy to zastępca pełnomocnika ds. religii na Ukrainę, R. Sz wajko, przesłał swojemu podwładnemu w obwodzie, P. Kryżaniwskomu, pismo, w którym informował:

Biorąc pod uwagę prośby pełnomocników Rady nadsyłam Wam do służbowego wykorzystania rozdział X KA USRR „Prawo o kultach” i instrukcję Prezydium Sekretariatu WCIK wydaną jako wykładnię tego rozdziału. [...] W rozdziale X KA USRR i instrukcji WCIK są artykuły, które się przedawniły i nie można z nich korzystać⁸¹

⁷⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 63 s. 69-70.

⁷⁶ ДАВО, Р-2700, 6, 1747 s. 18.

⁷⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 63 s. 69. W projekcie KK za działalność religijną, rozumianą jako organizowanie lub kierowanie grupami wyznaniowymi działającymi przeciwko prawom obywatelskim, naruszającymi spokój publiczny, nawołującymi do niewykonywania obowiązków obywatelskich, groziło do pięciu lat więzienia lub pięciu lat zesłania z konfiskatą majątku.

⁷⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 63 s. 69.

⁷⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 59 s. 77-81.

⁸⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 59 s. 82-107.

⁸¹ ДАВО, Р-2700, 19, 59 s. 73-76.

Do zdezaktualizowanych należał art. 360, stwierdzający, że organizacje religijne nie miały osobowości prawnej, albowiem na podstawie rozporządzenia RKL ZSRR z 28 stycznia 1946 r.⁸² częściowo ją uzyskały. Pełnomocnika w obwodzie o tej zmianie poinformował przewodniczący Rady ds. Kultów Religijnych przy RM ZSRR pismem z 17 kwietnia 1946 r.:

[Na podstawie punktu 5] zgodnie z art. 7 Rozporządzenia RKL [...] organizacjom religijnym⁸³ przyznano ograniczoną osobowość prawną w sprawach:

- zakupu środków transportu z prawem dysponowania nimi i korzystania z nich;
- produkcji naczyń liturgicznych, przedmiotów kultu religijnego i ich sprzedaży organizacjom religijnym;
- wynajmu, budowy i zakupu budynków dla potrzeb kościelnych;
- posiadania rachunku w banku.

Odbywało się to, oczywiście, za zezwoleniem pełnomocnika ds. Kultów Religijnych⁸⁴. Biura notarialne otrzymały tę informację już 6 marca 1946 r. od Ludowego Komisarza Sprawiedliwości⁸⁵. Ostatecznej jednak wykładni tego prawa dokonał przewodniczący Rady ds. Kultów Religijnych przy RM ZSRR na zebraniu pełnomocników z poszczególnych krajów i obwodów 18 kwietnia 1960 r., stwierdzając:

Po wojnie władze ZSRR przyjęły rozporządzenie o przyznaniu Kościołowi ograniczonej osobowości prawnej. To rozporządzenie zasadniczo nie wносиło nic nowego w radzieckie ustawodawstwo o kultach. Linia partii i państwa w odniesieniu do Kościoła nie zmieniła się⁸⁶.

⁸² ДАВО, Р-2700, 19, 59 s. 73-74. Pismo Nr 232-101/c.

⁸³ ДАВО, Р-2700, 7с, 13 s. 22-23. Rozporządzenie nie dotyczyło Kościoła prawosławnego, któremu ograniczoną osobowość prawną przyznano rozporządzeniem RKL Nr 2137-546с z 22 sierpnia 1945 r., podpisanym przez J. Stalina. Przyjęto wówczas dopełnienie do rozporządzenia RKL ZSRR Nr 1643-486с z 1 grudnia 1944 r. „O kościołach prawosławnych i domach modlitewnych”, które brzmiało: „Przyjąc do wiadomości, że w tych wypadkach, kiedy większa grupa wierzących prosi o otwarcie świątyni w budynku, należącym dawniej do Cerkwi, który zachował zarówno wygląd, jak i wyposażenie budynku kultu, nie był zajęty przez inne instytucje i nie był zamknięty na podstawie decyzji władz, taka prośba podlega pozytywnemu rozpatrzeniu, niezależnie od ilości otwartych świątyni w mieście lub rejonie” Prawosławne parafie uzyskały też możliwość zaopatrzenia w materiały budowlane potrzebne do remontu.

⁸⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 30 s. 37-39; Ш т р и к к е р. *Русская Православная Церковь* кн. 1 s. 344-345, 364.

⁸⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 30 s. 57. Pismo Nr 18/27-с.

⁸⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 61 s. 25. W praktyce oznaczało to, że organizacje religijne nie mogły posiadać majątku i dysponować nim samodzielnie. Za każdym razem wymagano zezwolenia Rady ds. Kultów Religijnych.

Podobna sytuacja dotyczyła rejestracji parafii, które były rejestrowane na podstawie rozporządzenia RKL ZSRR z 19 listopada 1944 r., podpisanego przez W. Mołotowa⁸⁷, i instrukcji Rady dla pełnomocników ds. Kultów Religijnych. Rozporządzenie to zawierało również informację, że Ministerstwo Sprawiedliwości USRR przygotowywało nowy KA i pełnomocnicy mogli zgłaszać propozycje rozwiązań w kwestiach religijnych⁸⁸

Wydarzenia związane z czasem drugiej wojny światowej miały wpływ na zmiany niektórych przepisów prawnych odnośnie do spraw religijnych i przyniosły nową wykładnię dla już istniejących. Normy prawne zawarte w konstytucji, dekretach, kodeksach, okólnikach, rozporządzeniach i postanowieniach zaczęto interpretować według instrukcji wydanej organom koordynującym – w tym wypadku był to pełnomocnik ds. Kultów Religijnych w obwodzie. Pismo w tej sprawie Moskwa przekazała do obwodu za pośrednictwem Kijowa w dniu 14 lutego 1945 r. Zastrzeżono w nim, że instrukcja jest tylko do służbowego wykorzystywania i kategorycznie zabraniano odwoływania się do niej w rozmowach z duchowieństwem lub wiernymi. W rzeczywistości instrukcja była wykładnią prawa odnoszącego się do sposobu rejestracji organizacji religijnych⁸⁹ Następne pisma instruowały, w jaki sposób ewidencjonować duchownych dla poszczególnych wyznań i jaki wobec nich stosować podatek⁹⁰ oraz jak postępować wobec wspólnot, które nie posiadały własnego budynku do sprawowania kultu⁹¹

Według doradcy prawnego Rady ds. Kultów Religijnych przy RKL ZSRR w Moskwie pełnomocnik w obwodzie powinien działać na mocy następujących aktów prawnych⁹²:

1) Dekret RKL Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej (RSFRR) „O oddzieleniu Kościoła od państwa i szkoły od Kościoła” (23 stycznia 1918 r.).

⁸⁷ ДАВО, P-2700, 19, 30 s. 11-13.

⁸⁸ ДАВО, P-2700, 19, 59 s. 73-76.

⁸⁹ ДАВО, P-2700, 19, 30 s. 3-4.

⁹⁰ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 5, 7.

⁹¹ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 5-6. Postępowanie powinno uwzględniać następujące okoliczności: wielkość grupy, jej znaczenie w danej społeczności, jaką wartość ma pomieszczenie aktualnie przez nią zajmowane, czy istnieje możliwość znalezienia innego odpowiadającego wymogom prawa, a nade wszystko trzeba pamiętać o wymogach innej instrukcji, która wymagała, by pomieszczenie dla religijnego kultu było izolowane od pomieszczeń mieszkalnych.

⁹² ДАВО, P-2700, 19, 30 s. 14ab. Spis aktów prawnych dla pełnomocników Rady ds. Kultów Religijnych w obwodach Ukrainy z 15 sierpnia 1945 r.

2) Dekret Tymczasowego Robotniczo-Chłopskiego Rządu Ukrainy „O oddzieleniu Kościoła od państwa i szkoły od Kościoła” (22 stycznia 1919 r.).

3) Dekret RKL USRR „O uzgodnieniu praktyki ustawodawczej USRR i RSFR w sprawie oddzielenia Kościoła od państwa” (3 sierpnia 1920 r.).

4) Pierwsza Konstytucja USRR, art. 22 i 23.

5) Konstytucja ZSRR, art. 124 i 135.

6) Ustawa RKL ZSRR „O powołaniu Rady ds. Kultów Religijnych” (29 maja 1944 r.).

7) Rozporządzenie RKL ZSRR „O postępowaniu przy otwieraniu domów modlitwy kultu religijnego” (19 listopada 1944 r.).

8) Rozporządzenie WCIK i RKL RSFR „O organizacjach religijnych” (8 czerwca 1929 r.).

9) Ustawa RKL ZSRR „O porządku rejestracji i wykorzystania znacjonalizowanego, konfiskowanego i pozbawionego gospodarza majątku” (17 kwietnia 1943 r.).

10) Rozporządzenie RKL ZSRR o uzupełnieniu art. 5 Ustawy „O porządku rejestracji i wykorzystania znacjonalizowanego, konfiskowanego i pozbawionego gospodarza majątku” punktem „I” (30 czerwca 1944 r.).

11) Ukaz Prezydium Rady Najwyższej „O podatkach lokalnych” [podatek od nieruchomości i renta na ziemię] (10 kwietnia 1942 r.).

12) Ukaz Prezydium Rady Najwyższej „O podatkach od dochodów społeczeństwa” (30 kwietnia 1943 r.).

13) Okólnik Prokuratora ZSRR przedstawiający działania przeciwko organom władzy i osobom naruszającym prawo o organizacjach religijnych (11 kwietnia 1945 r.).

14) Pismo Okólne Narodowego Komisariatu Finansów (NKF) ZSRR do wszystkich NKF Republik Związkowych „O porządku nałożenia podatku dochodowego od duchowieństwa i innych osób otrzymujących dochody od organizacji religijnych” (7 kwietnia 1944 r.).

15) Kodeks Karny:

RSFR i analogicznie	USRR
art. 109	art. 97
art. 163	art. 177
art. 162	art. 170
art. 127	art. 115
art. 187	art. 201

Mimo tak wielu aktów prawnych w praktyce postępowania władz wobec organizacji religijnych panował chaos. Zastępca przewodniczącego Rady ds.

Kultów Religijnych J. Sadowskij w piśmie⁹³ z 26 grudnia 1946 r. stwierdził, że są poważne braki w ustawodawstwie o kultach, niektóre bowiem artykuły prawa nie odpowiadały ówczesnym wymogom. Dlatego, przygotowując sprawozdanie dla rządu ZSRR o sytuacji w ustawodawstwie wobec religii, zobowiązywał wszystkich pełnomocników w republikach i obwodach do przesłania aktów prawnych wydanych i obowiązujących w Republice⁹⁴

Inicjatywę ustawodawczą wykazywały również miejscowe władze. Na początku 1947 r. sekretarz Rady Obwodowej Z. Smoliar i pełnomocnik ds. Kultów Religijnych w obwodzie I. Szumkow na podstawie otrzymanych rozporządzeń i instrukcji wydali wspólnie „Instrukcję o kultach religijnych”⁹⁵, która określała zasady funkcjonowania organizacji religijnych w obwodzie. Według wspomnianej „Instrukcji”:

1) wymagano sporządzenia umowy określającej zasady korzystania z budynków kultu;

2) wymagano posiadanie dokumentów stanu technicznego, sanitarnego i przeciwpożarowego budynków kultu;

3) wymagano zgody właściciela domu prywatnego na wynajem budynku do celów religijnych na okres od trzech do pięciu lat;

4) uważano za niedopuszczalne wykonywanie jakichkolwiek obrzędów i umieszczanie przedmiotów kultu w państwowych, spółdzielczych i społecznych zakładach i instytucjach;

5) działalność organizacji religijnych i duchownych musiała ograniczać się do spraw kultu;

6) wyposażenie budynków, przedmioty kultu, ofiary podlegały rejestracji w odpowiednich księgach;

7) organizowanie procesji, będącej częścią liturgii, wokół świątyni wymagało uzyskania zezwolenia władz lokalnych z dwutygodniowym uprzedzeniem;

8) organizowanie zebrań w budynkach parafialnych związanych z działalnością wspólnoty wymagało trzydniowego uprzedzenia oraz napisania podania uwzględniającego miejsce, czas i sprawy, jakich dotyczyło zebranie; zebrania musiały być otwarte, a o podjętych decyzjach należało poinformować władze lokalne;

9) za duchownych uważano: biskupów, księży, kapłanów, diakonów, prezbiterów i rabinów;

⁹³ Pismo Nr 721-cc; nosiło ono charakter ściśle tajny i określone było mianem instrukcyjnego Nr 4.

⁹⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 33 s. 1.

⁹⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 91 s. 20-21b.

10) budynki modlitewne zamykano⁹⁶, kiedy:

- dwie trzecie członków danej organizacji religijnej złożyło podanie o wycofanie ich podpisów z podania o rejestrację i przekazanie budynku, pod warunkiem że w ciągu dwu tygodni od daty złożonego podania nie wpłynął protest ze strony innych członków organizacji (nie mniej jednak niż dwudziestu osób) z oświadczeniem o przejęciu zobowiązań umowy;
- organizacja religijna naruszała obowiązujące ustawodawstwo lub nie zachowywała warunków umowy;
- do wojny budynki organizacji religijnych były zajęte przez instytucje państwowe i społeczne, a w okresie okupacji były na nowo przejęte przez organizacje religijne;
- pod budynki modlitewne w okresie okupacji zajęto pomieszczenia państwowych lub społecznych instytucji, które – jako niezbędne dla nich – podlegały zwrotowi.

11) wymagano pozwolenia na dokonywanie chrztu przez chrześcijan baptystów i adwentystów dnia siódmego.

Podobny charakter miała decyzja pełnomocnika Rady ds. Kultu Religijnego – P. Kryżaniwskiego i pełnomocnika Kościoła prawosławnego – Trufanova z 26 listopada 1959 r., która zabraniała organizacjom religijnym i wspólnotom wszystkich wyznań⁹⁷:

- 1) organizowania zebrań (*dwadcatek*) bez zgody władz lokalnych i udziału w nich osób spoza tej grupy, czy w ogóle urządzania zebrań organizacji religijnych;
- 2) przyjmowania przez dzieci i młodzież chrztu, ich udziału w katechezie, nauce śpiewu, nawiedzaniu świątyń oraz włączania dzieci i młodzieży nie mającej 18 lat do pomocy duchowieństwu, chórom podczas liturgii;
- 3) nabywania i budowy budynków dla celów kultowych bez pisemnego zezwolenia odpowiednich władz; nie mając zaś osobowości prawnej w stosunku do tego majątku – nie można go przekazać innym osobom lub organizacjom;
- 4) na podstawie rozporządzenia z 22 sierpnia 1945 r. organizacje religijne nie miały prawa przyjmowania majątku na wypadek śmierci darczyńcy, a notariusze – sporządzania odnośnych dokumentów;

⁹⁶ Zamknięcia budynków modlitewnych i przystosowania ich do innych celów dokonywano za zgodą Rady ds. Kultów Religijnych i odpowiedniego wniosku Rady Ministrów Republik Związkowych lub Rad Obwodowych. Zburzenie lub rozbiórka budynku modlitewnego grożącego zawaleniem wymagała potwierdzenia stanu technicznego i była dozwolona na podstawie decyzji Rady Ministrów Republiki z uwzględnieniem decyzji pełnomocnika Rady.

⁹⁷ ДАВО, П-136, 48, 214 s. 190-193.

5) dokonywania remontu bez zgody odpowiednich władz w zależności od charakteru remontu;

6) wykorzystywania przekazanego przez władzę majątku (budynków, cmentarza) dla osiągnięcia korzyści majątkowych oraz wynajmowania ich;

7) przepowiadania, katechizowania poza budynkiem modlitewnym;

8) poświęcenia wody poza budynkiem modlitewnym i cmentarzem przykościelnym (procesje w wielkie święta były dozwolone za zgodą władz), wykonywania obrzędów religijnych poza budynkiem modlitewnym z wyjątkiem pogrzebów, „prowodów”⁹⁸, spowiedzi ciężko chorych;

9) udziału w liturgii i obrzędach prowadzonych przez duchownych nie rejestrowanych w danej miejscowości i nie posiadających odpowiedniego zezwolenia pełnomocnika Rady;

10) zebrań nie rejestrowanych sekt i wspólnot, a także rejestrowanych, a nie mających na to dokumentu potwierdzającego;

11) zbierania ofiar w jakiegokolwiek postaci poza budynkiem modlitewnym, nawet na szczytne cele, i zmuszania kogokolwiek do ich składania;

12) wykonywania obrzędów religijnych w instytucjach państwowych czy umieszczania w nich jakichkolwiek symboli; niedopuszczalne było też ustawianie krzyży i figur na skrzyżowaniach dróg i celebrowania liturgii przy mogiłach wojskowych;

13) prowadzenia jakichkolwiek obrzędów „pod odkrytym niebem”, na cmentarzach i organizowania procesji;

14) prowadzenia jakichkolwiek przygotowań wobec osób, które chciały wstąpić do sekty lub przyjąć chrzest;

15) organizowania czytania i rozpowszechniania literatury religijnej, przechowywania jej; dokonywania chrztu przez sekty w miejscach zamieszkałych, nie później niż do godz. 8⁰⁰ bez zezwolenia władz;

16) sprawowania liturgii w budynkach nie zarejestrowanych.

Powyższe ograniczenia miały wymiar lokalny, obowiązywały na terenie obwodu winnickiego, były jednak działaniem bezprawnym⁹⁹

Modyfikowano także i uzupełniano ustawodawstwo wyznaniowe związane ze sferą podatkową. Rada ds. Kultów Religijnych przesłała 4 stycznia 1947 r. pełnomocnikom w obwodach wskazania¹⁰⁰ dotyczące skoordynowania ich

⁹⁸ „Prowody” – uroczystości religijne na cmentarzu, najczęściej w okresie wielkanocnym.

⁹⁹ ДАВО, P-136, 48, 214 s. 205. Była to opinia pełnomocnika Rady z Kijowa, który wyjaśniając postępowanie wobec dzieci pełnomocnika niższego rangą, powiedział: „Pełnomocnik, choć narusza prawo, ale robi to w odpowiedniej formie...”

¹⁰⁰ ДАВО, P-2700, 19, 33 s. 8-9. Wskazania dotyczyły: 1) ustanowienia trwałego kontaktu

działań z pismem okólnym Ministerstwa Finansów ZSRR z 13 stycznia 1946 r., które określało sposób opodatkowania duchownych i osób żyjących z wykonywania obrzędów religijnych¹⁰¹ Zgodnie z tym rozporządzeniem duchowieństwo parafialne objęte zostało podatkiem dochodowym w wysokości 81% według art. 19 Ukazu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 30 kwietnia 1943 r.¹⁰² Prawo to na terenie obwodu weszło w życie w lutym 1949 r.¹⁰³

Osoby związane z działalnością organizacji religijnych były przedmiotem szczególnego zainteresowania ze strony władz. Między innymi w stosunku do nich Prezydium Rady Najwyższej 23 lipca 1951 r. wydało ukaz „O sposobach walki z antyspołecznymi elementami” Ukaz ten był podstawą do ścigania przez organy milicji, prokuratury i KGB¹⁰⁴ Władze często traktowały jak duchownych wszystkich spełniających funkcje liturgiczne w organizacjach religijnych. Na podstawie rozporządzenia Ministerstwa Finansów ZSRR, przekazanego Ministerstwu Finansów USRR, obłożono ich podatkami. Na podstawie tego dokumentu pismem z 11 lutego 1956 r. uzgodniono wobec osób zaangażowanych w działalność religijną współdziałanie organów prokuratury, Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (KGB), Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MWD)¹⁰⁵ Nadto Rada Obwodowa 16 kwietnia 1959 r. podjęła uchwałę zobowiązującą Rady w rejonach, by organy milicji i władz lokalnych nie dopuściły organizacji religijnych do działalności poza budynkami kultu. Za udostępnienie mieszkań do celów kultu właścicieli obłożono takim samym podatkiem jak duchownych, w stosunku zaś do właścicieli mieszkań komunalnych wszczynano procesy sądowe w celu pozbawienia ich prawa własności za wykorzystywanie niezgodne z przeznaczeniem. Wobec organizatorów życia religijnego zastosowano ukaz „O sposobach walki z antyspołecznymi elementami”¹⁰⁶. Dalsze zmiany prawa wyznaniowego następowały z racji wprowadzania

z organami podatkowymi na odpowiednim szczeblu; 2) informacji przekazywanych im o osobach otrzymujących dochody z wykonywania obrzędów religijnych; 3) odpowiedniego nadzoru niedopuszczającego do powstawania problemów; 4) przesyłania skarg do organów podatkowych; 5) współpracy z innymi organami podatkowymi i informowania przez nie w sprawach osób duchownych; 6) zaproponowania duchowieństwu prowadzenia ksiąg rejestrujących dochody; 7) informowania Rady ds. Kultów Religijnych o wynikach przedsięwzięć.

¹⁰¹ ДАВО, Р-2700, 19, 33 s. 10-10б. Pismo Nr 870.

¹⁰² В о й н а л о в и ч. *Політико-правові засади* s. 201.

¹⁰³ ДАВО, Р-2700, 7с, 182 s. 30. Konieczności egzekwowania takich podatków od duchowieństwa wymagał od swoich podwładnych w rejonach w lutym 1949 r. przewodniczący Rady Obwodowej G. Diemientiew.

¹⁰⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 49 s. 25. Ukaz ten stosowano wobec mężczyzn do 55 lat i kobiet od 18 do 50 lat.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ ДАВО, Р-2700, 7с, 478 s. 36-38. Na marginesie dokumentu podpisanego przez zastępcę

nowego ustawodawstwa o kultach¹⁰⁷ Objęły one duchownych nie pracujących duszpastersko i osoby wykonujące pewne funkcje podczas liturgii, np. organistów¹⁰⁸.

Budynki organizacji religijnych objęte były obowiązkowym ubezpieczeniem. Władze obwodowe żądały informacji na temat wysokości opłat, jakie wpływały za poszczególne kościoły, żądały także listy zalegających z opłatami¹⁰⁹, co często służyło za pretekst przy zamykaniu kościołów.

Ustawodawstwo wyznaniowe swoim zasięgiem objęło również emerytów i rencistów. Rada Ministrów ZSRR rozporządzeniem z 23 maja 1956 r. przyznała pracownikom organizacji religijnych uprawnienia wynikające z prawa o pracy. Jednakże Związki Zawodowe 21 sierpnia 1962 r. zmodyfikowały je swoim rozporządzeniem. Owszem przyznały, że pracownicy organizacji religijnych, tacy jak sprzątaczkę, stróże, dozorcę i palacze, mają prawo do państwowej emerytury, ale jeśli jednocześnie wykonują funkcje kościelne: prezesów, członków wykonawczych organizacji religijnych, czy odprawiają liturgię lub wykonują obrzędy, to takiego prawa nie mają. Prezydium KC Związków Zawodowych zaapelowało do organizacji lokalnych i związkowych o udzielenie stosownej pomocy osobom rezygnującym z pełnienia funkcji w organizacjach religijnych i ewentualnym ich zatrudnieniu w instytucjach państwowych¹¹⁰

Wobec klasztorów prawosławnych władze stosowały odmienną politykę. Bezpośrednio po wojnie w punkcie 5 rozporządzenia podpisanego przez Stalina zobowiązano RKL poszczególnych republik związkowych i władze obwodowe, by do czasu otrzymania nowych rozporządzeń nie przeszkadzały w ich działalności. Polecono zachować pomieszczenia mieszkalne i służbowe w klasztorach, budynki kościelne, a także ziemię będącą w ich posiadaniu, zwierzęta, inwentarz wiejski, zakłady i warsztaty¹¹¹. Polecono też przewodniczącemu Rady

przewodniczącego Rady Obwodowej J. Szewcowa jest uwaga następującej treści: „postać do wszystkich rejonów i tow. Kryżaniwskiemu”

¹⁰⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 64 s. 71.

¹⁰⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 63 s. 45. Argumentowano to w ten sposób, że ich praca to cześć liturgii. Wielu z nich pracowało w różnych instytucjach, szkołach i takie zaszeregowanie miało, zdaniem przewodniczącego Rady ds. Kultów, pomóc im zrozumieć, komu służą.

¹⁰⁹ ДАВО, Р-2700, 7с, 345 s. 37. Informacje dotyczyły danych w obwodzie winnickim za 1952 r.

¹¹⁰ ДАВО, Р-2700, 6, 1898 s. 215. Ю. Р о з е н б а у м. *О пенсиях работающим по найму в религиозных организациях*. „Наука и религия” 1963 Nr 7 s. 80-81; Ж у к о в с ь к и й. *Сучасний стан* s. 47.

¹¹¹ ДАВО 2700, 7с, 13 s. 23; zob. В. В о й н а л о в и ч. *Чорні дні «чорного» духовенства. Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 50-х – першої половини 60-х рр.* „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1995 Nr 1/2 s. 209-210.

ds. Kościoła prawosławnego przygotować w ciągu trzech miesięcy własne rozporządzenia i przekazać je do zatwierdzenia RKL ZSRR¹¹². Zakonników i zakonnice nie obejmowały wówczas, według przepisów prawa, obciążenia podatkowe¹¹³. Zdaniem przewodniczącego Rady ds. Kościoła prawosławnego G. Karpowa systematyczne ograniczenie liczby klasztorów w latach 1947-1957 odbywało się „bez decyzji podejmowanych przez urząd, zależało tylko od miejscowych biskupów, a ich zamknięcie było niewiadomym dla zagranicy”¹¹⁴. Zdecydowane zmiany nastąpiły dopiero pod koniec lat pięćdziesiątych. W październiku 1958 r. RM ZSRR wydała dwa rozporządzenia: „O klasztorach w ZSRR” i „O podatkach od dochodów z działalności organizacji religijnych i klasztorów”¹¹⁵. Znosiły one dotychczasowe przywileje, co doprowadziło do zamknięcia większości klasztorów¹¹⁶. Na Ukrainie dokonało się to na podstawie rozporządzenia RM USRR z 12 lipca 1960 r., kiedy to zamknięto 9 klasztorów¹¹⁷. Władze zwierzchnie poleciły pełnomocnikom w obwodach, by wspólnie z organami bezpieczeństwa dokonały przeglądu składu osobowego klasztorów w celu wypromowania osób, „które swoimi działaniami będą sprzyjały zamknięciu i likwidacji klasztorów”¹¹⁸.

Ponadto zgodnie z postanowieniem KC KPZR w 1960 r. prowadzono prace nad dostosowaniem „Instrukcji o stosowaniu ustaw i rozporządzeń władz odnoszących się do kultu religijnego”. Projekt był konsultowany z Komisją Prawną Rady Ministrów i Ministerstwem Finansów ZSRR¹¹⁹. Według przewodniczącego Rady ds. Kultu Religijnego zadaniem Instrukcji było „zebrać w jeden dokument wszystkie obowiązujące dotychczas akty ustawodawcze i normatywne, odnoszące się do kultu [...], określić jednakowe stosowanie ich na

¹¹² ДАВО, Р-2700, 7с, 13 s. 23.

¹¹³ ДАВО, Р-2700, 19, 33 s. 10а.

¹¹⁴ В о й н а л о в и ч. *Чорні дні* s. 210.

¹¹⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 61 s. 22.

¹¹⁶ В о й н а л о в и ч. *Політико-правові засади* s. 205.

¹¹⁷ ДАВО, Р-2700, 7с, 488 s. 94-96. Decyzja o zamknięciu klasztorów określała dalsze losy zakonnic i zakonników oraz majątku klasztorowego. Wówczas zamknięto też klasztor w Barze. O środkach związanych z realizacją tego rozporządzenia pisał sekretarz KR partii w Żmerynce – D. Koreniuk do KO partii w Winnicy 16 lipca 1960 r. ДАВО, П-136, 50, 221 s. 66-67; В о й н а л о в и ч. *Чорні дні* s. 211-212. Sprawa zamknięcia klasztorów była konsultowana z hierarchią Kościoła prawosławnego. Patriarcha Aleksij swoją zgodę wyraził 4 kwietnia 1959 r. Zdaniem G. Karpowa, przewodniczącego Rady ds. Kościoła prawosławnego, powodem zamknięcia klasztorów było m.in. to, że „wiele klasztorów [...] jest ogniskiem chorób wenerycznych i innych. Zakonnicy nie chcą korzystać z pomocy lekarskiej, rozposzczerniają zabobony”

¹¹⁸ В о й н а л о в и ч. *Чорні дні* s.216.

¹¹⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 64 s. 3.

całym terytorium i w odniesieniu do wszystkich kultów religijnych i organizacji”¹²⁰ Założenie to zostało zrealizowane z uwzględnieniem praktyki i ówczesnych warunków życia, o czym informował przewodniczący Rady na kolejnym ogólnozwiązkowym zebraniu pełnomocników 18 kwietnia 1961 r.¹²¹, które dotyczyło wzmożenia kontroli nad wypełnianiem ustawodawstwa o kultach. Wspomniana „Instrukcja” była z jednej strony precyzyjną wykładnią prawa o kultach, a z drugiej „przekształciła się w akt, ustanawiający nowe normy i zasady odnoszące się do kultów religijnych”¹²². „Instrukcja” ta, jako wykładnia prawa, wyjaśniała i jednocześnie określała status duchowieństwa. Jak przyznał sam przewodniczący Rady ds. Kultów Religijnych, chociaż dotychczas prowadzona była rejestracja duchowieństwa, to „w ani jednym akcie normatywnym dotyczącym kultu religijnego nie mówiło się o rejestracji duchownych”¹²³ Tym samym duchownych pozbawiono władzy w organizacjach religijnych, ograniczając ich rolę do wykonywania obrzędów religijnych¹²⁴. Istotne zmiany nastąpiły także w sprawie otwierania i zamykania budynków kultu. Zmieniono rozporządzenie RM ZSRR z 17 lutego 1955 r., mocą którego decyzje o otwarciu lub zamknięciu budynków kultu podejmowały odtąd nie Rady Ministrów republik związkowych po uzgodnieniu z Radą ds. Kultów Religijnych i Radą ds. Kościoła prawosławnego, ale mogły to czynić Rady Obwodowe po uzgodnieniu z pełnomocnikiem Rady w obwodzie¹²⁵

Zasadnicze zmiany, jakie wynikały z przyjęcia nowego ustawodawstwa o kultach, polegały na przejściu kompetencji republik związkowych przez obwody. Władze lokalne były odtąd jeszcze bardziej zobowiązane do kontroli, wypełniania i zachowywania ustawodawstwa o kultach, przy jednoczesnym stosowaniu niezbędnych ku temu środków¹²⁶ W tym celu pełnomocnicy Rad ds. Kultów Religijnych i Kościoła prawosławnego przy pomocy władz lokalnych dokonali spisu organizacji religijnych¹²⁷

Do spraw regulowanych ustawowo w organizacjach religijnych dołączono obrzędowość, ograniczając w ten sposób działalność organizacji religijnych.

¹²⁰ ДАВО, P-2700, 19, 61 s. 33.

¹²¹ ДАВО, P-2700, 19, 63 s. 31.

¹²² ДАВО, P-2700, 19, 63 s. 32; ДАВО, P-2700, 19, 70 s. 13.

¹²³ ДАВО, P-2700, 19, 63 s. 40.

¹²⁴ ДАВО, P-2700, 19, 63 s. 43-45.

¹²⁵ ДАВО, P-2700, 19, 63 s. 33-34.

¹²⁶ ДАВО, P-2700, 19, 63 s. 77.

¹²⁷ ДАВО, P-2700, 19, 68 s. 70. Podczas spisu ustalono funkcjonowanie na terytorium ZSRR w 1963 r. 1068 kościołów katolickich (tamże s. 74).

Dnia 19 stycznia 1963 r. wydano bowiem dekret o likwidacji obrzędów religijnych. Władza była świadoma, że w zamian trzeba coś dać, dlatego nasilono walkę z „przeżytkami religijnymi” (likwidacja obrzędów religijnych) i zaczęto rozpowszechniać tzw. obyczaje, obrzędy i tradycje państwowe, świeckie¹²⁸

Małą skuteczność oddziaływania ustawodawstwa o kultach wobec organizacji religijnych podkreślał na kolejnym ogólnozwiązkowym zebraniu pełnomocników Rady w Moskwie 29 czerwca 1963 r. jej przewodniczący¹²⁹ W swoim wystąpieniu odwołał się do wypowiedzi zastępcy prezesa Sądu Najwyższego USRR – Pawszczukowej, która na zebraniu pełnomocników w Kijowie powiedziała:

My, w Sądzie Najwyższym, jesteśmy zdania, że nam trzeba mniej sądzić ludzi za naruszenie prawa o oddzieleniu Kościoła od państwa, a bardziej przekonywać, wychowywać. Trzeba zrozumieć, że my mamy sprawy z uczciwymi radzieckimi ludźmi, znajdującymi się w niewoli Kościoła. My powinniśmy pomóc im zerwać z Kościołem i nie trzeba z nich robić fanatyków wiary. Do tej kategorii osób powinniśmy odnosić się bardzo ostrożnie. Kara sądowa w danym wypadku powinna być stosowana jako ostateczna i wyłączna. Co u nas dzieje się w praktyce? Wy zdejmujecie z rejestracji budynki modlitewny sposobem administracyjnym, zamykacie, a wierzący niezależnie od tego modlą się, schodząc do podziemia. Sądy zaczynają za to pociągać ludzi do odpowiedzialności karnej, osądzają ich, a w ich miejsce pojawiają się nowi przywódcy. My ich na nowo osądzamy, pojawiają się męczennicy za wiarę, fanatycy, którym współczują wierzący. W końcu my niczego nie osiągamy¹³⁰.

Według przewodniczącego Rady przyczyną słabego oddziaływania ustawodawstwa o kultach było błędne przekonanie władz lokalnych, które rozporządzenia partii i państwa wobec organizacji religijnych traktowały jako „obowiązujące tylko wobec duchowieństwa i obserwatorów zagranicznych” i nie stosowały ich wewnątrz kraju. Przyznał on, że takich sformułowań użyto w tajnym postanowieniu skierowanym do miejscowych organizacji partyjnych i społecznych i ich przywódców. Z tym stanowiskiem zgadzał się pełnomocnik ds. kultu w obwodzie G. Krywczak, który w sprawozdaniu z 1963 r. wysłanym do Rady ds. Kultów proponował wprowadzenie nowego ogólnozwiązkowego lub republikańskiego ustawodawstwa o kultach, które byłoby rozwinięte na bazie dekretu z 23 stycznia 1918 r. Według niego powinno ono

¹²⁸ W y s z k o w s k i. *Moc i wiary* s. 49.

¹²⁹ ДАВО, P-2700, 19, 68 s. 81.

¹³⁰ ДАВО, P-2700, 19, 68 s. 81-82; ДАВО, P-2700, 19, 63 s. 77. Zebrania miały miejsce 18 IV 1961r. i 29 VI 1963 r.

zawierać normy administracyjnego przeciwdziałania wobec organizacji religijnych, duchowieństwa i wiernych naruszających prawo. Bez wprowadzenia wspomnianych norm prawo nie będzie należycie skuteczne¹³¹. Motywy takiego działania opierały się na fakcie dostosowania instrukcji do ówczesnych wymagań, ale tylko na terytorium RFSRR, co zresztą zostało zatwierdzone specjalnym ukazem Prezydium RM RFSRR. W innych republikach takich zmian nie wprowadzano¹³². Na Ukrainie taka modyfikacja została uwzględniona w planie pracy pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych przy RM USRR na sierpień 1964 r. Zobowiązano wówczas Komisję Prawną przy Radzie Ministrów i pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych do przedstawienia nowego projektu prawa o kultach religijnych w celu zatwierdzenia ich przez KC KP Ukrainy i Prezydium Rady Najwyższej USRR¹³³. Taki projekt, jako uzupełnienie do instrukcji z 1961 r. „O stosowaniu prawa o kultach” i projekt nowego porządku dotyczącego rejestracji i wyrejestrowywania organizacji religijnych, przedstawiono dopiero w 1965 r.¹³⁴

BIBLIOGRAFIA

- В о с х е н с к и J. М.: Lewica. Religia. Sowietologia. Warszawa 1996.
- Ч е и ц о в В.: Штрихи до портрета одново вязня. „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1997 Nr 1/2 s. 227-239.
- С і е ś л і к М.: Problemy aktualnej polityki wyznaniowej w ZSRR. W: Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i głośności. Materiały z sesji Eklezjologiczno-Misjologicznej, Pięńżno, 28-30 IX 1989. Red. W. Grzeszczak SVD, E. Śliwka SVD. Warszawa–Pięńżno 1992 s. 219-232.
- Державний Архів Вінницької Области, ф. Р-2700, оп. 6 спр. 2110, арк. 75.
- D z w o n k o w s k i R.: Kościół katolicki w ZSSR 1917-1939. Zarys historii. Lublin 1997.
- D z w o n k o w s k i R.: Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium. Lublin 1998.
- Г о л ь с т Г Р.: Религия и закон. Москва 1975.
- G r a j e w s k a I.: Komuna Paryska 1871 r. Zagadnienia władzy proletariackiej. Warszawa 1961.

¹³¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 553 s. 78.

¹³² ДАВО, Р-2700, 19, 70 s. 13. Tak o tym mówił przewodniczący Rady ds. Kultów Religijnych A. Puzin podczas wykładu „Radzieckie ustawodawstwo o kultach i zadania wspomagające kontrolę przy jego wypełnianiu”, wygłoszonego na zebraniu pracowników ideologicznych republik Azji Średniej 5 lutego 1964 r. (tamże s. 8-30).

¹³³ ДАВО, Р-2700, 19, 70 s. 37-40.

¹³⁴ ДАВО, Р-2700, 6, 2110 s. 76-81.

- Граjewski A.: Najdłuższa religijna wojna XX wieku. Z dziejów ateizmu w ZSRR. W: Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i głośności. Materiały z sesji Eklezjologiczno-Misjologicznej, Pieniężno, 28-30 IX 1989. Red. W. Grzeszczak SVD, E. Śliwka SVD. Warszawa–Pieniężno 1992 s. 75-88.
- Груцак J.: Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu. Lublin 2000.
- Іванов М.: Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939. Warszawa–Wrocław 1991.
- Јагсо J.: Kalendarium Sacrum Russiae Millennium. W: Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego. Red. K. Podlaski. Londyn 1989 s. 39-87.
- Кухарчук G.: Czerwona gwiazda w walce z krzyżem. „Miłujcie się” 3-4:2000 s. 26-29.
- Куредов. Советское Государство и церковь. Москва 1976.
- А. Лисий. Вінницький капуцинський монастир. Вінниця 1995.
- Лисий А.: Нариси історії гніванського костелу 1906-1996. Вінниця 1996.
- Міsztal H.: Polskie prawo wyznaniowe. Lublin 1996.
- Молчанов О.: Перше покоління. „Людина і світ” 12:1967 s. 12-17.
- Олещук Ф.: Что такое атеизм. „Наука и религия” 1960 № 8 s. 35-41.
- О религии (Хрестоматия). Red. И. И. Бражник, Ф. И. Долгих. Москва 1963.
- Ріkus T.: Rosja w objęciach ateizmu. Warszawa 1997.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917-1939. T. 1. Red. S. Stępień. Przemysł 1998.
- Постанова ЦК КПРС. Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення. „Вінницька Правда” № 227 z 12 XI 1954.
- Програма партії – руководство к действию. „Наука и религия” 1962 № 2 s. 3-4.
- Przemówienie towarzysza M. A. Susłowa. W: Materiały XX Zjazdu KPZR 14-25 lutego 1956 r. Referaty. Wybór przemówień. Uchwały i Rezolucje. Warszawa 1956 s. 242-260.
- Род В.: Рим и Москва. Отношения между Святым Престолом и Россией / Советском Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. Львів 1995
- Розенбаум Ю.: Декрет о свободе совести. „Наука и религия” 1963 № 2 s. 35-37.
- Розенбаум Ю.: О пенсиях работающим по найму в религиозных организациях. „Наука и религия” 1963 № 7 s. 80-81.
- Рубльова Н.: Невідома ділянка «Антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти Римсько-Католицької Церкви, 1920-і роки. „3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1998 № 1/2 s. 228-243.
- Staszewski M. T.: Polityka wyznaniowa europejskich państw socjalistycznych. W: Polityka wyznaniowa. Тю – warunki – realizacja. Red. M. T. Staszewski, W. Mysłek. Warszawa 1975 s. 80-120.
- Stehle H.: Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917-1991). Warszawa 1993.
- Штриккер Г. Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. Кн. 1-2. Москва 1995.
- Войналович В.: Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). „3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1997 № 1/2 s. 207-226.
- Войналович В.: Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-х – першої половини 60-х років. W: Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Red. П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Л. А. Гречина. Київ 1997 s. 193-217.
- Войналович В.: Чорні дні «чорного» духовенства. Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної компанії другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. „3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1995 № 1/2 s. 209-217.

- W r ó b e l J.: Polityka ZSRR wobec Kościoła katolickiego w latach 1917-1939. W: Polacy w Kościele katolickim w ZSRR. Red. ks. E. Walewander. Lublin 1991 s. 85-109.
- W y s z k o w s k i P.: Moc wiary. Próba przedstawienia prześladowań Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie na przykładzie parafii Św. Anny w Barze w latach 1917-1991. Poznań 1998.
- Za wschodnią granicą 1917-1993. O Polakach i Kościele w dawnym ZSRR z Romanem Dzwonkowskim SAC rozmawia Jan Pałyga SAC. Warszawa 1993.
- Zajączkowski W.: W obliczu rewolucji. (Rosyjskie prawosławie w latach 1917-44). W: Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego. Red. K. Podlaski. Londyn 1989 s. 88-97.
- Ж у к о в с ь к и й А.: Сучасний стан релігії й церкви під совітами, зокрема в УССР. W: Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокка ді папа (18-20 X 1963). Ред. В. Янев. München-Rom-Paris 1966 s. 39-64.

THE LEGAL SITUATION OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN THE WINNICA REGION IN THE UKRAINE IN THE YEARS 1918-1964

S u m m a r y

The state policy towards religion during the proletariat dictatorship was modelled on the legal acts accepted by the Commune of Paris. They were the foundations upon which the party organized its programme and appropriate laws. It is the decree entitled "On the Division Between the Church and the State and School" of 23rd January, 1918, that decided about the existence of the Church. The decree was included into the Constitution of the Soviet Russia as article 13. In practice, that article was subordinated to article 6 of the constitution which read that CPSU [Communist Party of the Soviet Union] was the leading force of the Soviet society, the core of the political system, and of the state and social organizations. The application of the above article was regulated by numerous decrees, circulars, orders, resolutions and instructions issued for the administrative authorities which could interpret them freely, and thus had an unlimited range of opportunities to remove any manifestations of religious life. The order of 9th April 1929, which unified legal acts pertaining to religious organizations in the territory of the whole Soviet Union, in the Ukraine it gained its interpretation on 23rd June 1932 under the form of an Instruction issued by the Presidium of the All-Ukrainian Executive Committee. Moreover, the Stalin constitution of 1936 regarded all activities which were not part of the "cult" as illegal.

The socio-political circumstances after the Second World War forced the party and state authorities to change some of the legal norms, and facilitated a more favourable interpretation of the actually binding norms. Owing to that religious organizations, among others, gained a limited legal personality. The local authorities introduced also their own legal norms which "regulated" the situation of the Church in their own territory. Further changes in legislation as regards religion took place in 1958, at the November Joint Assembly of CC CPSU [Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union]. It was then that Khrushchev presented his own 7-year plan to "Build communist society," a plan that presumed, among others, total elimination of religion from social life. Consequently, the Presidium of CC CPSU adopted

a new resolution as regards religion and the Church. The resolution legitimized legal limitation of religious organizations and the clergy. The law turned out to be ineffective, which is testified by the fact that the proxy to the Council of Religious Cults of the Winnica region proposed in 1964 to introduce a new all-Soviet or republican legislation about cults. This legislation was developed not on the basis of the resolution of 1961, but on the decree of 1918.

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie, komunistyczne ustawodawstwo wyznaniowe, polityka kościelna.

Key words: the Roman Catholic Church in the Ukraine, communist religious legislation, anti-church policy.